

ЕТРУСЬКІ ТЕРМІНИ З ОСНОВОЮ SPUR- У СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглянуто етрусські імена та соціально-політичні терміни з основою spur- та зроблено спробу визначити етимологію і семантику цих слів для більш кращого розуміння етногенезу етрусків та взаємовпливів їх із фракійцями, лідійцями, греками і римлянами. Виявлено, що етрусський термін *spuga, комбінаторно визначений як позначення міста, був стародавнім індоєвропейським запозиченням у неіндоєвропейській мові етрусків і мав початкове значення «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління», що наклало свій відбиток на позначення міської громади і громадянства в етрусків і позначення незаконнароджених дітей у римлян.

Ключові слова: етруски, пеласги, греки, римляни, фракійці, лідійці, дешифровка.

Дешифровка етрусських текстів, в тому числі й написів політичного змісту, має один доволі суттєвий недолік. Досліджуючи епіграфічні матеріали, етрусколог стикається з неподоланим парадоксом. Найбільший прогрес у тлумаченні написів відбувся завдяки комбінаторному методу, але саме він, дещо відкриваючи загальний зміст напису, не дозволяє вповні досягнути етимологію інтерпретованих слів та їхню семантику, що є найважливішим для історика, який досліджує етнічну та соціально-політичну історію доримської Італії.

Серед таких – відібрані в процесі вивчення етрусських текстів терміни з основою spur-, яким, наприклад, уже досить давно, завдяки певним успіхам у морфології етрусської мови, визначено правила відмінювання¹. Написи, де зустрічається spur- і його деривати, написані так званім новоетрусським письмом і впевнено датуються IV–III ст. до н. е. Однак походження і точне значення терміна залишаються невизначеними.

Ще в третій чверті XIX ст. були спроби пов'язати терміни з коренем spur- з особистим ім'ям (praenomine) spurie (лат. Spurius) та гентильним ім'ям (nomine gentilicio) spurina (лат. Spurinna)². При цьому наголошувалося, з одного боку, на тотожності етрусських і латинських імен, а з іншого – латинського особистого імені Spurius і прикметника spurius – «πορνογενής» тобто «незаконнароджений». Дещо пізніше В. Деске відділив імена від апеллятивів і для останніх запропонував переклад «urbs, res publica» і зближення з санскритським (у нього «індійським») riga – «фортеця, місто»³. Невідомо, чому досить різні поняття «urbs» (укріплене місто) і «res publica» (спільна справа, держава) у нього позначали одне явище, також залишилось нез'ясованим, як санскритське слово потрапило до Італії та звідки з'явилася передня s.

А. Г. Бекштрем і А. Розенберг були зразковими виконавцями комбінаторної методики: перший інтуїтивно перекладав термін як «суспільство, товариство, округ, община»⁴, другий віділив прикметник spugana у магістратурах етрусків і тлумачив як publicus – «суспільний»⁵.

Й. М. Тронський наголошував на етрусських паралелях (ім'я Spurinna⁶) до латинського давнього терміну римського права spugius⁷. Набагато пізніше Г. Форсайт вказував, що римляни запозичили в етрусків два преномени (Авл і Спурій⁸), при цьому другий він прирівнював до лат. Publius (Публій), вважаючи, що й етруське, і латинське ім'я має значення «народ» або «держава»⁹. Втім, Spurius і Publius – це два різних латинських преномени, перший або запозичене з етрусської особисте ім'я, або латинське ім'я зі значенням «байстрюк», другий дійсно пов'язаний із поняттями populus і publicus. У подальшому магістральною залишалася думка про те, що *spuga – «місто» і її підтримувало у різний час багато дослідників, дехто з комбінаторних міркувань, дехто зближуючи з «індійським» riga, але при цьому чомусь не посилаючись на попередників¹⁰.

Деякі погляди варто проаналізувати докладніше. О. Й. Немировський покладав, що *spuga семантично споріднене з грецьким ἡ πόλις, але не є запозиченням із грецької мови, однак належить до «найдавнішої індоєвропейської лексики» і не має паралелей в індоєвропейських мовах Італії, тому є залишком мови пеласгів¹¹. Насправді «пеласгійською» мовою лінгвісти умовно назвали індоєвропейський догрецький субстрат, а легендарними «пеласгами» анти-

чних джерел, були, в реальному вимірі, фракійці, фригійці та карійці¹². Вони до Італії ніколи не переселялися. На додачу, сучасними дослідниками етрусська мова визнається неіндоєвропейською з незначними пізніми індоєвропейськими (здебільше грецькими та латинськими) запозиченнями¹³.

Г. Беккер вважала, що словосполучення «*mi spurial*» (я міста) (TLE, № 694; ThLE, р. 324) і «*ttular spurial*» (межа міста) (CIE, № 3 = TLE, № 675; CIE, № 4 = TLE, № 676) були позначенням кордонів власності громади¹⁴. Вона навіть ототожнювала його з лат. «*ager publicus*» (суспільне поле), але де ж в етруських написах сховалося слово «поле»? І якраз поле природно повинно було би розташовуватися за межами міста, а не всередині його.

У С. А. Яцемирського викликало подив, чому однокореневі з етруським позначенням міста латинські слова *spurium* і *spurius* перекладаються відповідно «*vasculum muliebre*» (жіночий статевий орган) і «син від невідомого батька»¹⁵. Можливо, мало місце запозичення, але від кого до кого? Дж. і Л. Бонфанте припускали, що від латинів до етрусків: особисті імена *spurie* зі *Spurius*, *cae* з *Caius*, *laucie* з *Lucius*, *ruplie* з *Publius*¹⁶. При цьому родові імена утворювалися, на їхню думку, за схемою: *ruplie* > **rupliena* > *ruplina*; *spurie* > **spuriena* > *spurina* (лат. *Spurinna*). С. А. Яцемирський не бачив різниці за значенням між цими іменами, припускаючи походження, наприклад, *rupliana* (TLE, № 763, гентильне ім'я) від *rupluna* (місто Популонія). Однак латинським аналогом етрусського *spur* мало би бути *urbs* – «місто», а не *populus* – «народ» (*publicus* одного кореня з *populus*). До того ж, етрусською «народ» – *gasna*¹⁷. Сам дослідник також вагався між значеннями для *gasna* – «народ» чи «етруски»¹⁸.

Невірним є й твердження Дж. і Л. Бонфанте. Просте порівняння хронології етруських і римських написів говорить про більшу давнину етрусського епіграфічного матеріалу, отже, й про більш давнє побутування названих імен в етрусків, а не у римлян. Дійсно, один із перших відомих написів із преноменом *spuriaza* походить із Клузія (нині Кьюзі) і датовано його VII ст. до н. е.: «*mi spuriaza muluvanike kuritianaś*» (Я принесений (на честь) Спурія Курітіани). (TLE, № 482). Натомість перший відомий епіграфічний документ із Риму, де фігурує ім'я *Spurius*, це знамениті, але набагато молодші Капітолійські фасти доби Октавіана Августа, де консулом 466 р. до н. е. значиться Спурій Постумій Альб Регільський (CIL, I², pars. I, р. 16), або створені у цей же час Триумфальні фасти, де під 502 р. до н. е. засвідчена перемога консула Спурія Кассія Віцелліна (CIL, I², pars. I, р. 43). Що ж стосується родових імен, то в етрусків одним із перших відомих слід назвати напис VII–V ст. до н. е. з Тарквіній: «*mi ma tamarce spuriazas*» (я (присвячений) Мамерку Спуріаці). (CIE, № 5429 = TLE, № 112). Найдавніший римський напис із гентильним іменем на *spur* – це легенда на срібному денарії 139 р. до н. е.: «*A. SPVRI (A. Spuri(us))*» (Авл Спурій), але, оскільки «Спурій» – преномен, то можливо треба відновлювати: «*A. Spuri(a?)nna?*» (Авл Спурі(а)нна) (RRC, № 230).

Ю. Мосенкіс припускав наявність в етрусській мові, поряд з багатьма, також індоіранського компоненту, тому він пов'язував *spur* з давньоіндійським (насправді йдеться про санскрит – А. Я.) *pur* – «місто» (при цьому не пославшись на В. Дееке та О. І. Харсекіна), додаючи, що якщо *spur* означає «народ, люди»¹⁹, то потрібно порівняти його з вірменським *spur-k* – «діаспора», або ж із рідкісним давньогрецьким словом з основою βύρ- в значенні «житло, будинок» (Hesych., 1317–1318 β)²⁰. З таким же успіхом, трохи нижче за списком можна виявити у Гесіхія етрусську глоссу βυρρός κάθηρος Τυρρηνοί (Hesych., 1324 β = TLE, № 817) і намагатися встановити зв'язок поняття «будинок, місто» і «чаша, жук-скарабей». До того ж, треба якось пояснити, як носії іранських чи вірменської мов потрапили до Італії, хоча цього не було в дійсності. На наш погляд, не всі рідкісні слова відомих досліднику давніх мов повинні бути обов'язково етрусськими.

Цей невеликий аналіз поглядів доводить, що і сьогодні етимологія та семантика термінів із основою *spur*- залишається невідомою і потребує чіткого визначення. Єдине, що з'ясовується за наявними написами, це те, що в VII–V ст. до н. е. слова з коренем *spur*- зустрічалися виключно у вигляді особистих та гентильних імен, і лише пізніше з'явилися апеллятиви, терміни для позначення міста (ThLE, р. 323–325). Варто також уважніше придивитися до латинських написів: у деяких із них аббревіатура *Sp(urii) f(ilio)* позначає просто «сина Спурія» (CIL, V, № 2009; 4145), в інших – позашлюбного сина (*Spurius* тут інколи уточнюється терміном *naturalis*) (CIL, V, № 3804; IX, № 2696; X, № 1138, 3884; XII, № 705). Очевидно, якщо в першому випадку ми маємо справу з запозиченим в етрусків особистим іменем *Spurius*, то в другому – з юридичним латинським терміном *spurius*. Невідомо, чи означали вони одне й те саме.

На що ж іще нам треба спиратися у своїх міркуваннях? Перш за все, на античну етимологію та семантику латинського позначення жіночого статевого органу і однойменної морської

тварини *spurium* та юридичного терміну і преномену *spurius*, наведених в етимологічних словниках²¹. Більшість цитат античних авторів тут уже вміщено, тому додамо лише ту, що туди не потрапила, з твору невідомого і доволі пізнього латинського автора: «*Spurii patre incerto geniti quasi σποράδην*». (Спурії батьком недостовірним породжені немовби «розсіяно») (пер. наш – А. Я.) (*Liber de praenom.*, 6). Втім, найбільш показовим є повідомлення Ісидора Севільського: «*Huic contrarius spurius, qui de matre nobili et patre ignobili nascitur. Item spurius patre incerto, matre vidua genitus, velut tantum spurii filius; quia muliebrem naturam veteres spurium vocabant; velut ἀπὸ τοῦ σπόρου, hoc est seminis; non patris nomine. 25 (...)* Unde et hi, qui non sunt de legitimo matrimonio, matrem potius quam patrem sequuntur. Latine autem spurii quasi extra puritatem, id est quasi inmundi» (*Isid., Orig.*, IX, 5, 24–25)²². Зазначимо, що це досить пізні етимології.

Отже, латинський термін виводиться з давньогрецького. Тому не можна відкидати можливості того, що етруски, які раніше за римлян почали контактувати з греками, запозичили у них це слово і почали використовувати його як позначення незаконнонародженого. Не можна також виключати, що означений термін потрапив із грецької до латини за посередництва етрусської мови. Так було, наприклад, із подібним словом *sporta*, ає < ἡ σπυρίς, ἴδος, де спостерігається характерне для етрусської мови явище заміни дзвінкого приголосного глухим і доволі нетипова передача *u* через *o*²³. Слово *σποράδην* також мало дзвінку приголосну, що могла перетворитися на глуху (так само, як, наприклад, в *Εἰχόντρε* < Ἀλέξανδρος), а голосна *o* в етрусків передавалася як *u* (наприклад, *putere, putiza* < ὁ ποτήρ – «потир»)²⁴.

Найдавніший приклад наративного джерела, де використано латинський термін, а не ім'я *spurius*, це твір Помпея Трога «Історія Філіпа» (епітома Юстина), де той називає так парфеніїв (від ὁ παρθενίας – «син дівчини»), вихідців із Лакедемона і засновників Таренту в Південній Італії (*Just.*, XX, 1, 15; див. також: III, 4, 7). Антична традиція про походження парфеніїв давно проаналізована дослідниками, але до єдиної думки вони не прийшли²⁵. П. Відаль-Наке виділив спільні риси усіх повідомлень: парфенії знали своїх матерів, а не батьків, тож вони були народжені не у моногамному шлюбі, а у груповому²⁶.

Чи не існувала і в етрусків, як і в більшості стародавніх народів у період розкладу родоплемінного ладу, подібна практика? Якщо звернутися до особливостей етрусського суспільства, одразу спливають на думку плітки «глихослівного» Феопомпа про те, що етруски не знають власних батьків, тому що їхні жінки готові віддатися будь-кому під час бенкету (*Theopomp.*, fr. 222, FHG I = *Theopomp.*, FGrH 115 F 204 = *Athen.*, XII, 14, p. 517d–518 b). Певний зв'язок проглядається також зі згадками Арістотеля, що відомі за Афінеем і Гераклідом Лембом, про звичай етрусків бенкетувати, лежачи з дружинами під одним гіматієм (*Athen.*, I, 42, 23 d; *Heraclid. Lemb.*, fr. 44, FHG III). Відповідні «ілюстрації» цього звичаю – одна з головних тем етрусського мистецтва (фресковий живопис і поховальна скульптура). Також варто згадати слова Плавта про звичай етрусських дівчат, які добувають собі посаг власним тілом (*Plaut.*, *Cist.*, 562)²⁷. На противагу їм, в етрусському переказі, переданому Валерієм Максимом, розповідається про місцевого красеня на ймення Спурінна (*Val. Max.*, IV, 5, ext. 1). Добропорядний юнак спотворив своє обличчя, щоби запобігти потягу до своєї персоні з боку багатьох знатних дівчат і жінок.

Чи було реальне підґрунтя для цих анекдотів? І як утворилося в етрусків ім'я Спурінна? Чи немає тут зв'язку між назвою жіночого статевого органу і позначенням жіночого потомства? Нам відомо, що латинські «*spurium*» (жіночий статевий орган) і «*spurius*» (бастард) виводили від грец. ἡ σπορά – «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління». Нас не повинна бентежити невідповідність голосних першого складу, бо в етрусській писемності замість *o* завжди писали *u*, тому маємо **spura*, а не **spora*. Найбільш привабливими для нас повинні бути значення «рід, покоління, жіноче потомство». Добре відомими є факти про трепетне відношення етрусків до власного родоvodu. З їхньої точки зору, навіть міць етрусської ліги 12 міст-держав ґрунтувалася на «кровних узах» (*Liv.*, I, 15, 1; V, 17, 8; VII, 19, 6; 21, 9), у родовому «дереві» повинно міститися не менше тисячі відгалужень (*Pers.*, *Sat.*, III, 27–28), а «чистота» крові повинна зберігатися упродовж поколінь, що видно на прикладі генеалогії консула 2 р. до н. е. М. Плавтія Сільвана, у якого матір'ю була етрурянка Ургуланія, подруга дружини імператора Августа Лівії, дружиною – етрурянка Лартія, дочкою – етрурянка Плавтія Ургуланіла, дружина імператора Клавдія (*CIL*, XIV, № 3606, напис із Тібуру (нині Тіволі, Італія)), про Ургуланію див.: (*Tac.*, *Ann.*, II, 34; IV, 22)). Незнання етрусками власних батьків заперечується масивом із кількох тисяч написів, де обов'язковим є патронімік. У багатьох епітафіях IV–II ст. до н. е. поряд із патроніміком покійного зустрічається також метронімік (наприклад, *CIE*, № 4116, 5388, 5424).

Принагідно згадуються грецькі міфи про спартів (οἱ σπαρτοί – «посіяни»), що виростили з землі, від яких беруть свій початок найдавніші знатні роди беотійських Фів (*Paus.*, IX, 5, 3; *Apollod.*, III,

4, 1)²⁸. Подібні міфи відомі також і в етрусків, наприклад, сказання про Тага, що вигулькнув з-під землі під час оранки десь під Тарквініями і сповістив Тархону (епоніму міста Тархні-Тарквінії) «науку» про віщування (Cic., Div., II., 23, 50; Fest., p. 492 L *Tages*; Ov., Met., XV, 553–558; Cens., IV, 13; Lyd., Ost., 2–3; Amm. Marc., XXI, 1, 10; Serv., Aen., II, 781). Треба погодитися з Д. Брікелем, що перед нами відверте намагання етрусської знаті обґрунтувати власне автохтонне походження з метою збереження за собою права власності на землю²⁹.

Чому б не припустити паралельне запозичення даного поняття з грецької мови в етруску і латину, і трансформацію його в латинській мові у термін, що позначає незаконнонародженого, а в етрусській – городянина, громадянина міста? Така невідповідність, очевидно, пов'язана з більш раннім розвитком міського життя в етрусків у порівнянні з римлянами. Втім, у нас немає наративів щодо розвитку етрусського міста. Широко відомі повідомлення античних авторів щодо початкового наповнення міського населення Риму. Згідно з традицією, у Римі особи, що могли назвати імена вільних батьків, називалися патриціями, а плебеї були біглими і не могли назвати вільних батьків (Liv., X, 8, 10; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 8, 3; Plut., Rom., 13). Про сумнівне походження римлян також збереглися перекази у Помпея Трога (Just., XXVIII, 2, 8–9). Природно, що такий процес повинен був відбуватися і в етрусських містах. Поява нової спільноти, міської громади, що виникла в результаті змішування різних соціальних і етнічних елементів (зі збереженням родової системи у дещо зміненому вигляді³⁰), породило в тому числі й проблему ідентифікації за походженням, що вирішувалася в Етрурії системою подвійних імен (особисте і гентильне ім'я, *praenomen* і *nomen*) для розрізнення повноправного та неповноправного населення, пізніше запозиченою і римлянами.

Варто звернутися ще до одного джерела і звернути увагу на повідомлення римського граматака С. Помпея Феста (Fest. p. 428, 430 L *Sardi venales*), що залишив короткий виклад тлумачного словника М. Веррія Флакка, де пояснювалася латинська приказка: «*Sardi venales*»³¹ (сардинці, що виставлені на продаж)³². На думку епітоматора, такі слова проголошувалися під час ігор на свято перемоги над етрусками з міста Вейї. Тоді вели через Форум на Капітолій старого, одягненого в *toga praetextata* та з золотою буллою на шиї (у римлян, перше – одяг хлопчиків до 17 років і вищих сановників, друге – ознака дитячого віку; в етрусків названі речі «*quo cultu reges soliti sunt esse E<trus>corum*» (якими прикрашалися зазвичай царі етрусські)), що символізувало переможеного колись вейського царя, або, як гадав Плутарх, полководця (Plut. Rom. 25). Останній додавав, що ігри відбувалися під час святкування на жовтневі іди (15 жовтня) давньої перемоги легендарного Ромула над етрусками. В іншій своїй праці він навіть стверджував, що Ромул заволодів Вейями і захопив у полон усіх мешканців і царя (Quaest. Rom. 53, 277 C4). Оскільки Вейї в реальності були захоплені лише 396 р. до н. е. (наприклад, Liv., VI, 21–23), через більш ніж три сотні років після уявного правління Ромула, оповідь про перемоги міфічного засновника Риму слід визнати легендами. До того ж, згадка про виставлення на продаж явно говорить за часи, коли работоргівля була вже досить розвинутою.

Найбільш цікавим для нас є такий пасаж. Оскільки етруски, за давньою традицією, вважалися переселенцями з лідійського міста Сарди³³ (*quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia*), їхні царі також звалися «сардами» («*qui Sardi appellantur*» (які сардами називалися)).

Проте далі Фест, посилаючись на римського граматака часів М. Теренція Варрона Сіннія Капітона, вказує, що мова йде про придушення проконсулом Тіб. Семпронієм Гракхом, батьком відомих реформаторів, повстання на Сардинії (175/174 рр. до н. е.)³⁴, після якого полонених сардинців було так багато, що раби стали коштувати дуже дешево, звідки і виникло вказане прислів'я (пор.: Aur. Vict., De Vir. ill., LVII).

Однак є привід вбачати у *Sardi* не сардинців і не мешканців лідійських Сард³⁵, навіть не царів етрусків, бо тих у Римі звикли звати *lucimoni* (згідно граматака Сервія: «*lucimones, qui reges sunt lingua Tuscorum*» (лукумони, які етрусською мовою царі) (Serv., Aen., II, 278)). О. І. Немировський висловив здогадку, що *Sardi* було не царським титулом у множині, а поняттям, що відповідало союзу етрусських міст на чолі з царями³⁶. На нашу думку, якщо дійсно довіряти посиланням Веррія Флакка (Феста і Плутарха) на давньоримський святковий обряд, у назві *Sardi* в дуже перекрученій формі зберігся етрусський апеллятив для позначення міста **spuga*. Найбільш близьким до *Sardi*, на нашу думку, видається етрусське *špureštreš*, яке зустрічаємо у «Книзі мумії» у виразі «*šacnicštreš cilθš špureštreš*» (святинища триби міста) (TLE, № 1 II, 1-2, 12-13; IX, 2, 9-10). Справді, звук [u] = o (типово для етрусської мови), звук [d] = t (характерна для етрусської мови заміна дзвінкого приголосного глухим), остання *š* – суфікс родового відмінку. Загалом, компонент *-tre* сам по собі є характерною для етрусської мови займенниковою енклітикою, яка субстантивує дієслівну основу, а друге *š* перед нею є показником генітиву (суфіксом)³⁷.

У свій час нами було запропоновано вважати царським титулом етрусків термін із основою *mar-*³⁸. Повні титули зустрічаємо у написі на саркофазі з Сан-Джуліано (Норчія, Вітербо, область Тарквінії) IV–II ст. до н. е. «*marunux spurana*» (марон (цар?) міський) (CIL, № 2070 = CIE, № 5874 = TLE, № 165) та у написі з Вольсінїї (нині Орвьєто) цього ж періоду «*marniu spurana*» (марон (цар?) міський) (CIE, № 5093, E, a = TLE, № 233, E, a). Другим компонентом у наведених написах стоїть *spurana* з суфіксом *-na* у ад'єктивному використанні (тому перекладаємо прикметником «міський», хоча основним є номінативне значення цього суфікса). Це дає підстави вважати, що і під час запозичення Веррієм Флакком чи його інформаторами збереглася і зазнала перекручень саме ця частина титулу. Тобто у сполученні «цар міста» залишилося не «цар», а «місто». Можливо, через те, що саме у Вейях найдовше за усі етруські міста збереглася царська влада (Liv., V, 1, 3). Чому ж етрусський термін «місто» було сплутано з найменуваннями городян Сард і тубільців Сардинії?

Немає сумнівів, що у Веррія Флакка (Феста) відбулася контамінація двох подій із життя Риму: боротьби з Вейями та війни на Сардинії. Причиною ж плутанини було співзвуччя найменування остров'ян із назвою мешканців лідійської столиці (однак навіть у латинському варіанті не зовсім подібні *Sardi* та *Sardiani*). Однак в оригіналі мешканці столиці Лідії (а також усі лідійці) звалися *Sfarda* (або давньоперською у Бехістунському написі *Sparda*, арамейською у лідійсько-арамейській білінгві з Сард V ст. до н. е. *sprd*)³⁹, що не зовсім схоже на грецьку і латинську передачу малоазійського і середземноморського топонімів (пор.: грецьк. Σάρδεις, Σάρδιες, лат. *Sardis* – «місто Сарди»; Σαρδῶν – «острів Сардинія»; ὁ Σαρδίανός – «житель міста Сарди»; ὁ Σαρδόνιος – «житель острова Сардинії»).

«Метаморфозу» Σάρδεις (*Sardis*) < *Sfarda* (*Sparda*) можна пояснити тим, що дигама *ř* (напівголосний звук *ç*, що дав голосний [u] і приголосний *ř*) досить швидко зникла з грецької мови, особливо з аттичного (іонійського) діалекту (пор. мікенське *wa-na-ka* та грец. гомерівське ὄναξ – «володар»; дорійське та еолійське ὄφοικος, аттичне ὄοικος – «дім») ще до початку письмової доби, але якраз у період іонійської колонізації заходу Малої Азії (VIII ст. до н. е.). Треба думати, що запозичення у латину відбулося через посередництво греків у більш пізній час. Однак нам відомо, що латинські запозичення відобразили грецьку дигаму, наприклад, *oliva* < ἡ ἔλαι(ř)α⁴⁰. При цьому, це були найраніші запозичення від греків до римлян. Втім, те ж саме можна сказати і про етрусків, наприклад, сполучення «*aska mi eleivana*» (аск (з грец. ὁ ἄσκος – «бурдюк») я маслинової олії) з напису VII ст. до н. е. з Вольсінїї (нині Орвьєто) (TLE, № 762).

Східні написи зі *Sfarda* (*Sparda*) належать до VI ст. до н. е., тоді ж у храмі Портоначчіо у Вейях (Етрурія) на посуді «буккеро» з'явилася посвята VI ст. до н. е.: «*mini muluvanese avile vīriēnnas*» (Мене присвятив Авіле Віпієнна) (TLE, № 35). Однак брата останньої історичної особи пізніше, у I ст. н. е., імператор Клавдій у своїй сенатській промові назвав *Vivenna* (CIL, XIII, № 1668 = ILS, № 212). У латинських антикварів і в наративах, в тому числі й у згаданого Веррія Флакка, писали це гентильне ім'я як *Vibenna* (Varro, l. l., V, 46; Fest., p. 486 L *Tuscum vicum*; Paul., p. 487 L *Tuscus*; Tac., Ann., IV, 65), що можна пояснити і пізнішою редакційною роботою, відсутньою у випадку з епіграфічним текстом. Цей приклад доводить, що ще на початку нової ери придихове *f* (ř) залишалося. Очевидно, так було і тоді, коли в етрусків слова з коренем *spur-* ще були іменами, а не апеллятивами (VII–V ст. до н. е.), а найменування *Sardis* звучало як **Svarda*, *Sfarda* або *Sparda*. Така вимова збереглася і пізніше, коли інформатори Веррія Флакка переплутали *špureštreš* з сардійцями та сардинцями. Це була, безумовно, учена «плутанина», адже необхідно було мати уявлення про етруську мову, легенди про походження етрусків із Лідії, знати власні традиції, володіти грецькою, щоби знати, наприклад, про спорідненість грецьких ἡ σπορά та οἱ σπάρτοί (походять від дієслова σπείρω).

Імовірно, оригінальною назвою столиці і самої країни Лідія було індоєвропейське слово, близьке до санскритського *svardr̥ç* – «той, що дивиться на небо або сонце, подібний небесам»⁴¹. Це підтверджується повідомленням Ксанфа Лідійського, який писав, що назва Сарди (у тексті Σάρδιν) з лідійської мови немовби перекладалася як «рік» або «сонце» (Xanth., fr. 14, FHG IV, p. 629 = Lyd., Men., III, 14). Однак у згаданій лідійсько-арамейській білінгві лідійське слово для позначення поняття «рік» дуже швидко віднаходиться на початку тексту: це *borli-* (*forli-*) (у написі *borlī X* – «у році десятому» чи «року десятого») ⁴². Отже, слід прийняти значення «сонце» або «небо», втім, рік завжди визначався за сонцем і небом (календар). Враховуючи вищенаведене, чи не можна припустити, що самі лідійці (самоназва «сарди») принесли назву своєї столиці до Італії?

Варто поглянути на грецькі написи VI ст. до н. е. з Гравіски, порту етруського міста-держави Тарквінії. Серед грецькомовних посвят божествам Гері, Афродіті, Аполлону, Діоскурам та

Зевсу також зустрічається вотивний напис на уламці посуду від людини зі звичним лідійським ім'ям «Πακτύεζ» (IGSSG, № 7), що пов'язане з назвою річки Πακτωλός (нині Sart), на берегах якої й були розташовані Сарди. Однак можна подивитися на проблему ще ширше.

З нашого погляду, Sfarda (Sparda) подібне до грецьких οἱ σπάρτοῖ (пор.: οἱ Σαρδοί – «сардинці») та споріднених з ними ἡ σπώρα (при цьому, одне із значень ἡ σπώρα – «час засіву», у переносному значенні, «рік») і σπώραδην. Означені слова походять від дієслова σπεύρω – «сію, звиваю», однак наголос на другому складі від кінця в запозиченому лідійському топонімі може свідчити про його зв'язок із топонімами, де такий самий наголос, Σπάρτη та Σπάρτωλος, широко відомими, в тому числі й за творами лексикографів (Hesych., 1379 σ; St., Byz., 259, 260; Suid., 970)⁴³. Тут же позначено слово, від якого, мабуть, і походять наведені назви: σπάρτα – «мотузка, канат, нитка», відоме за Гомером (Il., II, 135). Відповідно, ἡ σπάρτος – «посіяний», а ὁ σπάρτος – «дрік, трава для мотузок і канатів».

Проте вже в античний період Варрон сумнівався, чи не треба в «гомерівському» σπάρτα змінити наголос, тобто він зазначав, що завезену з Іспанії траву spartum почали використовувати для канатів лише у його час, а раніше греки плели (звивали) їх із місцевих злакових, тобто «посіяних», культур (Varr. Ant. rer. hum., XXV. Fr. 4 Mirsch. = Gell., XVII, 3, 4). Тож ніякого протиріччя немає. Більше того, В. М. Топоров зближив деякі грецькі назви з іменами відомих фракійців з коренем *spart- (серед яких, славнозвісний гладіатор Σπάρτακος, засновник боспорської династії Σπάρτοκος, додамо ще ім'я одрисського фракійського династа Σπαραδός)⁴⁴. До того ж, він знайшов деякі відповідники цим словам у балто-слов'янській лексиці, що дало йому підстави зупинитися на значенні слів з коренем *spart- «сила, міць, буяння, ряснота». Слід відзначити, що ці слова могли потрапити до грецької і лідійської (індоєвропейської хетто-лувійської⁴⁵) мов зі спільного джерела – «пеласгійської мови», тобто того догрецького індоєвропейського субстрату, що зближувався лінгвістами з фракійською мовою⁴⁶, як уже зазначалося, під пеласгами, можливо, розуміли ранніх фракійців.

Найбільш цікавим тут є топонім Σπάρτωλος, місто боттієїв, що існувало на заході півострова Халкідіки, розташованого поблизу Фракії (Thuc., II, 79, 2, 3, 5; V, 18, 5). На цьому півострові, як писав у іншому місці Фулідід, існували поліси, які населяли змішані варварські двомовні племена. Невелика частина їх – халкідіяни; здебільше, однак, це – пеласги, що походили від тірсенів, які колись жили на Лемносі та в Афінах, а також фракійці: бісалти, крестони та едоняни (Thuc., IV, 109, 3). Геродот ще раніше згадував пеласгів, що жили північніше тірсенів (Τυρσηνῶν) у місті Крестоні (ἡ Κρηστών) (очевидно, від згаданого етноніма «крестони») (Herod., I, 57). Діонісій Галікарнаський трактував це місце «батька історії» як згадку про «кротонійців», тобто мешканців грецького поліса Кротон (так закріпилося в історичній традиції, власне, ἡ Κρότων – «Кротона або Кротонія») з південної Італії (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 29, 3). Вище за текстом античний ритор плував це ж місто з етрусською Кортоною (нині Cortona в регіоні Тоскана, Італія) (Ant. Rom., I, 20, 4; 26, 1), що однак, невірно, якщо поглянути на етрусські написи, наприклад, curtun (ThLE, p. 119 = TLE, № 644)⁴⁷. Очевидно, він будь-що намагався довести «еллінство» римлян і на цьому фоні туземне походження етрусків, тому вдався до фальсифікації⁴⁸.

Отже, у Фулідіда зустрічаємо етнонім у формі Τυρσηνῶν (тірсенів), але пов'язаний не з італійськими етрусками, а з пеласгами, давніми мешканцями Лемносу, Афін та Акте (найсхіднішої частини півострова Халкідіки) (Thuc., IV, 109, 4). Геродот не знав тірсенів на Лемносі, а лише пеласгів (Herod., V, 26; VI, 140), про них тепер уже під виглядом тірренів (οἱ Τυρρηνοί) писав Діодор Сицилійський (X, 19, 6)⁴⁹. Слід відзначити, що написи, які 1885 та 2009 рр. відкрито на Лемносі (відповідно біля села Камінія та при розкопках театру Гефестії), створені неіндоєвропейською мовою, явно спорідненою з етрусською⁵⁰. Мабуть, у цих місцевостях північної Егеїди набагато раніше за Фулідіда була контактна зона індоєвропейців «пеласгів» (ранніх фракійців) та неіндоєвропейців тірсенів. Чи не могли останні бути предками етрусків і принести до Італії, між іншим, і термін для назви міста, ідентичний назві лідійської столиці?

Звернімося знову до грецькомовних написів VI ст. до н. е. з Гравіски. Найцікавішим для нас ім'ям є «Ληθα(ι)ος» (IGSSG, № 24). Воно кореспондує водночас із відомим гомерівським іменем пеласга з-під Трої «Λήθεος» (Hom., Il., II, 843) та етрусськими іменами з написів VI ст. до н. е.: «lethaes» (CIE, № 5043), «lethaies» (TLE, № 37), «lethaie» (SE, 1994, № 59, REE 22), «lethx» (SE, 1995, № 60, REE 41) тощо⁵¹.

Версію про належність Летея до етрусського етносу обстоював О. Й. Немировський⁵². Втім, повністю цей напис виглядає цілком по-грецьки: «Ληθα(ι)ος Ἡρη(ι)» (Летей Гері) (IGSSG, № 24). Якби посвяту робив етрус, природно було би написати її етрусською та назвати Геру етрусським іменем Уні. До речі, у цьому ж святилищі відкриті й етрусські написи, наприклад, тій

самій богині *Uni* (IGSSG, № 375). Очевидно, Летей був еллінізованим тірсеном, так само як названий вище Пактій був еллінізованим лідійцем. То чи можемо ми стверджувати, що предки етрусків (пеласги і (або) тірсени) дійсно переселилися за Геродотом (I, 94) чи згаданим вище Гелланіком зі Східного Середземномор'я до Західного, принісши сюди в тому числі й терміни для назви міста?

Багато хто з дослідників так і вважає, адже орієнтуються вони на «незаперечні» з їхнього погляду повідомлення давньоєгипетських храмових написів із Карнаку та Медінет Абу⁵³. Наприклад, рельєф так званих «Високих воріт» із Медінет Абу зображує полонених ватажків супротивних Рамсесові III військ, де по одну сторону «воріт» розміщено проводирів південних ворогів фараона (тобто африканців), а на протилежній – північних (тобто азіатів)⁵⁴. Серед північних бачимо ватажків хетів, аморитів, теккер, шардана, шасу, туреш та пелесет⁵⁵. Здавалося би, що шардана, туреш і пелесет – це неодноразово згадані нами вище сарди, тірсени та пеласги. Однак в іншого автора, за тими ж самими джерелами, ці народи виглядають як шаіредени (шаіредана), туріша, пуірсатіу⁵⁶. Якщо ж звернутися до написання етноніму «теккер» (його зазвичай зближують з гомерівськими тевкрами), то в одному виданні перекладу «Подорожі Унуамона» зустрічаємо «зекер» або «зекел»⁵⁷. У чому ж справа?

Виявляється, вищезазначені дослідники забувають, що вказані написи вирізані ієрогліфами, тому алфавітним письмом єгипетські слова передаються лише приголосними, а голосні дослідники ставлять на свій розсуд, до того ж, знак для звуку [л] відсутній, а звук [р] може вимовлятися як [л], однак, коли цей звук з'являється, його зазвичай вимовляють як [р]⁵⁸.

На нашу думку, повністю підтвердити чи спростувати відповідність пеласгів пелесет, а тірсенів туреш за теперішнього стану джерел неможливо. Не дивно, що більшість скептиків, праці яких цитовано вище, розміщують «народи моря» десь недалеко від Єгипту, мало не в дельті Нілу. Нещодавно відкриті у Туреччині написи (фінікійсько-лувійська білінгва та лувійський ієрогліфічний) дозволяють припустити існування на південному сході Анатолії у період раннього залізного віку двох держав, Ах(хіяви) та Палістин, що засновані, відповідно, ахейськими греками та філістимлянами ще на початку XII ст. до н. е.⁵⁹. Широко відомими є повідомлення Біблії про філістимлян, які оселилися в Ханаані, який від них отримав назву Палестина (Бут. 10:13; 21:32, 34; 26; Втор. 2:23; Вих. 13:17; 15:14; 23:31; Єрем. 47:4; Амос. 9:7). Наведені факти доводять, що філістимляни, яких і зближують з пелесет і пеласгами) на Захід не переселялися. Крім того, Р. Тайкот у своєму детальному дослідженні не знаходив переконливих доказів на користь переселення Teresh (турша), «кандидатів» на роль пращурів етрусків, до Італії між XII та IX ст. до н. е. та не вбачав зв'язку між ними та автохтонами Етрурії⁶⁰. Залишається шукати інших переносників етрускоїдних, фракійських і лідійських слів до Італії.

Тут нам у пригоді можуть стати побіжно вищезгадані мешканці о. Евбея з полісу Халкіда, які уславилися як одні з перших грецьких колоністів. До речі, від найменування їхнього полісу отримав свою назву і півострів Халкідіки і там, як уже зазначалося, мешкали поруч халкідці, тірсени-пеласги і фракійці. Справа в тім, що саме евбейці з Халкіді також були засновниками і першої грецької колонії в Західному Середземномор'ї на островці Пітекусси (нині Іск'я). Саме тут археологи відкрили сліди розплавленого заліза у вигляді «губок» (крицю) з етруського острова Ільва (нині Ельба)⁶¹. Пізніше евбейці заснували Кіму (Куми), звідки грецький алфавіт запозичили етрусками⁶². Між розташованою поруч етруською колонією Понтеканьяно (давня назва невідома) і Кумами відбувався жвавий торговельний і культурний обмін: етруській поховальний обряд зазнавав відчутних грецьких впливів, етруски запозичили писемність у евбейців, написи етруських іммігрантів відомі в Кумах, етруський напис із Понтеканьяно середини VII ст. до н. е. фіксує гентильне ім'я Rasunies (rasna = лат. *populus* < **rasuna*), що кореспондує з повідомленням Діонісія Галікарнаського про походження самоназви тірренів (етрусків) від імені їхнього ватажка Расенни (Ant. Rom., I, 30, 3)⁶³. Це, звичайно, не **spura*, але доволі близьке поняття. До того ж, можливостей для археологів і епіграфістів віднайти напис із цим терміном не так і багато.

Немає нічого неможливого в тому, що грецькі колоністи, іонійці, предки яких заселяли узбережжя Малої Азії, в тому числі й контактували з лідійцями, водночас мали щільні стосунки з тірсенами на Лемносі та півострові Акте, взаємозбагачувалися з фракійцями («пеласгами»), могли привнести на Захід до Італії самоназву лідійців (вона ж назва міста Сарди), фракійські терміни для мотузок (необхідних для кораблів) та, можливо, тірренські терміни для роду, племені, жіночого потомства, покоління. Можливо також, що деякі окремі тірсени Егеїди були захоплені цією хвилею Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. та самі були переносниками цієї термінології до спорідненої Етрурії. Найпростіше, звичайно, вважати, що етруски і римляни

отримали термін **spura* безпосередньо від греків, але тоді не зовсім зрозуміло, чому означене слово отримало таке специфічне і відмінне у двох народів соціально-політичне забарвлення та чому серед давніх граматиків виникла вищенаведена лінгвістична плутанина.

Таким чином, етрусський термін **spura*, комбінаторно визначений як позначення міста, був стародавнім індоєвропейським запозиченням у загалом неіндоєвропейській мові етрусків і мав початкове значення «насіння, посів, рік, рід, плем'я, жіноче потомство, покоління», що наклало свій відбиток на позначення міської громади і громадянства в етрусків і позначення незаконно-народжених дітей у римлян.

¹ Немировский А. И. Этруски. От мифа к истории. – М., 1983. – С. 103; Паллоттино М. Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 367; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык // Немировский А. И., Харсекин А. И. Этруски. Введение в этрускологию. – Воронеж, 1969. – С. 42; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. – М., 2011. – С. 188, 296; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language. An introduction. – Manchester, 2002. – P. 83.

² Müller K. O., Deecke W. Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 1. – S. 469, 470, 473, 483, 492, 493; Müller K. O., Deecke W. Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 2. – S. 13, 390, 457, 472.

³ Deecke W. Etruskische Forschungen und Studien. – Stuttgart, 1884. – H. 6. – S. 24–26; пор.: Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. – 2-е изд. – М., 1987. – С. 397.

⁴ Бекштрем А. Г. Из области этрускологии // ЖМНП. – 1907. – № 7. – С. 335; Бекштрем А. Г. Из области этрускологии // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 71.

⁵ Rosenberg A. Der Staat der alten Italiker. – Berlin, 1913. – S. 56–57, 60–61.

⁶ Якщо бути точним, *Spurinna* – римське ім'я, запозичене в етрусків. Ще точніше, це ім'я романізованих етрусків. Відомо, як мінімум, троє осіб на ім'я Спурінна (у двох останніх це когномен після номену Вестріцій) (*Cic., Div., I, 119; Suet., Div. Jul. 81; Plin., Ep., III, 1; Tac., Hist., II, 11*). Аналіз багатьох етрусських написів дозволяє припустити, що цей номен перетерпів еволюцію від архаїчного *spuri(i)aza* VII ст. до н. е. та *spuriana* (VI ст. до н. е.) до новоетрусського *spurina* IV–III ст. до н. е. (*ThLE, p. 324*).

⁷ Тронский И. М. Очерки по истории латинского языка. – М.; Л., 1953. – С. 124; пор.: Бартошек М. Римское право (Понятия, термины, определения). – М., 1989. – С. 300.

⁸ В етрусків дійсно побутували преномени *spuries*, наприклад, із Вольсіній (нині Орвьєто) VI–V ст. до н. е. (*CIE, № 4926, 4962, 4983, 5028*).

⁹ Forsythe G. A. Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War. – Berkeley; Los Angeles; L., 2005. – P. 118.

¹⁰ Немировский А. И. Этруски... – С. 103–104; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 379; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык... – С. 98, 111, пр. 20; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 111, 219; Харсекин А. И. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. – Ставрополь, 1963. – С. 42; Молчанов А. А. [Рец.] // ВДИ. – 1986. – № 3. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983.). – С. 173; Робер Ж.-Н. Этруски. – М., 2007. – С. 226; Stoddart S. Historical dictionary of the Etruscans. – Lanham, 2009. – P. 182.

¹¹ Немировский А. И. Этруски... – С. 103.

¹² Георгиев В. И. Исследование по сравнительно-историческому языкознанию. (Родственные отношения индоевропейских языков). – М., 1958. – С. 281; Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. Фрагмент индоевропейской ономастики. – М., 1967. – С. 169; Нерознак В. П. Палеобалканские языки. – М., 1978. – С. 9, 173, 214; Цымбурский В. Л. [Рец.] // ВДИ. – 1986. – № 3. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983.). – С. 180; Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. – М., 1988. – С. 6, 20, 22.

¹³ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 161, 175, 177; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 49, 225; Forsythe G. A. Critical history... – P. 26, 36; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 11, 214; Stoddart S. Historical dictionary... – P. 108; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков. – Екатеринбург; М., 2011. – С. 27–29; Харсекин А. И. Этруски // СИЭ. – М., 1976. – Т. 16. – Стб. 673; Эргон Ж. Повседневная жизнь этрусков. – М., 2009. – С. 23; Fortson IV B. W. Indo-European language and culture. An introduction. – 2nd ed. – Oxf., 2011. – P. 275.

¹⁴ Becker H. W. Production, Consumption and Society in North Etruria during the archaic and classical periods:

The World of Lars Porsenna. – Chapel Hill, 2006. – P. 103–105.

¹⁵ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296–297.

¹⁶ Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 90.

¹⁷ Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 379; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 218.

¹⁸ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 296.

¹⁹ Посилаючись на місце з Тита Лівія, де той розповідає про сходини, де промовляли «Principesque in omnium Etruriae populorum ...» (І принцепси народів з усієї Етрурії ...) (Liv., II, 44, 8). Як було з'ясовано вище, «народ» етрусською *gasna*, а не *spur*.

²⁰ Мосенкіс Ю. Л. Етимологічний словник тирренських мов: лемноська й етрусська // Мова та історія: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 311. – С. 21.

²¹ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – [2-е изд.]. – М., 1976. – С. 950; A Latin Dictionary / [rev. by Ch. T. Lewis, Ch. Short]. – Oxf., 1958. – P. 1748; Georges K. E. Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch: in 2 Bde. – [9 ed.]. – Basel, 1951. – Bd. 2: I–Z. – Sp. 2778; Oxford Latin Dictionary / [ed. by P. G. W. Glare]. – Oxf., 1968. – P. 1811; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch: in 2 Bde. – [3 Aufl.]. – Heidelberg, 1954. – Bd. 2: M–Z. – S. 581.

²² «Той, що далі розглядається *spurius*, хто від матері знатної і батька незначного народжується. Так само, *spurius* батьком сумнівним, матір'ю незаміжною народжений, так немовби такий незаконнонароджений син, тому що від жіночого органу пращури *spurius* звали; так немовби «від сімені (засіву)», тут є нащадком; не в батька ім'ям. (...) 25) Звідки і це, хто не є з законного шлюбу; матері, краще сказати, як батька наслідують. Латиною, з іншого боку, *spurius* немовби поза чистотою, це є немовби брудно».(Пер. наш – А. Я.).

²³ Гарник А. В. Греческие лексические заимствования в латинском языке : учеб. материалы. – Минск, 2015. – С. 8, 13, 23.

²⁴ Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 355, 365, 379.

²⁵ Грэхэм А.-Дж. Колониальная экспансия Греции // КИДМ. – М., 2007. – Т. 3. Ч. 3. – С. 136; Graham A. J. The colonial expansion of Greece // САН². – Cambr., 1982. – Vol. 3. Pt. 3. – P. 112; Печатнова Л. Г. Спартанские парфении // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб., 1998. – С. 184; Макаров И. В. Спартанские парфении // Вестник Санкт-Петербургского Университета. – 2007. – Сер. 2. Вып. 1. – С. 165; Шубин В. И. Заговор парфениев // Вестник Санкт-Петербургского Университета. – 2012. – Сер. 2. Вып. 1. – С. 109–110.

²⁶ Видаль-Накэ П. Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире. – М., 2001. – С. 139–140.

²⁷ Пор.: Herod., I, 93, де такий самий звичай приписується лідійцям.

²⁸ «Фіванський цикл» грецької міфології від VI ст. до н. е. – популярна тема етрусського мистецтва. Див.: Мавлеев Е. В. Греческие мифы в Этрурии // АМА. – 1979. – Вып. 4. – С. 84, 101.

²⁹ Briquel D. Visions etrusques de l'autochtonie // Dialogues d'histoire ancienne. – 1986. – № 12. – P. 305.

³⁰ Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрусологии // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 20–21.

³¹ Найраніше згадане прислів'я зустрічається у Ціцерона: «Habes "Sardos venalis alium alio nequiores" (Знай «Запродані сардинці один одного паскудніше») (Fam. VII, 24).

³² «...senex cum toga praetexta bullaque aurea; quo cultu reges soliti sunt esse E<trus>corum, qui Sardi appellantur, quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia».(...старий разом з пурпурною тогою та золотою буллою; якими прикрашалися зазвичай царі етрусські, які «сарди» називалися, тому що етрусський рід виник із Сард із Лідії). (Пер. наш. – А. Я.)

³³ Herod. I, 94; Verg. Aen. VIII, 479; Strab. V, 2, 2, С. 220; Vell. I, 1, 4; Val. Max. II, 4, 4; Tac. Ann. IV, 55, 3; Just. XX, 1, 7; Serv. Aen. II, 781; VIII, 479. Найбільш показовим є повідомлення Тацита в «Анналах», як у 23–28 рр. н. е. виникли суперечки між містами у Малій Азії відносно того, де має з'явитися новий храм на честь імператора Тиберія. «Аргументом» мешканців Сард на свою користь було рішення етрусків про те, що лідійці їхні кривні родичі.

³⁴ Fasti Capitolini / [ed. A. Degrassi]. – Torino, 1954. – P. 103.

³⁵ Немировский А. И. Этруски... – С. 57.

³⁶ Стефан Візантійський згадує також Сардесс у Лідії та Сард в Іллірії (Steph., Byz., Et., 68, s. v. Σαρδεσσός; 70, s. v. Σάρδος).

- ³⁷ Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 193–194; 261–265.
- ³⁸ Янко А. Л. Царський титул у етрусків // Старожитності, 2013: харківський історико-археологічний щорічник. – Харків, 2013. – С. 24–25.
- ³⁹ Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М., 1996. – С. 142; Браун Т. Греки на Ближнем Востоке // КИДМ. – М., 2007. – Т. 3. 3. – С. 15; Braun T. F. R. G. The Greeks in the Near East // САН². – Cambr., 1982. – Vol. 3. Pt. 3. – P. 3; Меллинк М.-Дж. Анатолия // КИДМ. – М., 2011. – Т. 4. – С. 263; Mellink M. Anatolia // САН². – Cambr., 1988. – Vol. 4. – P. 213; Шеворошкин В. В. Лидийский язык. – М., 1967. – С. 56; Фридрих И. История письма. – М., 1979. – С. 299.
- ⁴⁰ Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь... – С. 765.
- ⁴¹ Гарник А. В. Греческие лексические заимствования в латинском языке... – С. 13.
- ⁴² Шеворошкин В. В. Лидийский язык... – С. 48, 64; Фридрих И. История письма... – С. 299.
- ⁴³ Відомо, що від наголосу у греків (і в українців також, наприклад, замо́к і за́мок) інколи мінялося значення слова: пор.: ὀ τροχός – «оберт» та ὀ τροχός – «колесо».
- ⁴⁴ Топоров В. Н. Др. греч. Σπάρτη и фрак. *Spart- // Симпозиум Античная балканистика. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. 2–4 декабря 1980 г. Предварительные материалы. Тезисы докладов. М., 1980. – С. 55–59. Також див.: Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат... – С. 98, 107, 124, 148–150.
- ⁴⁵ Шеворошкин В. В. Лидийский язык... – С. 9; Fortson IV B. W. Indo-European language... – P. 175.
- ⁴⁶ Георгиев В. И. Исследование по сравнительно-историческому языкознанию... – С. 281; Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова... – С. 166–169; Нерознак В. П. Палеобалканские языки... – С. 214; Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат... – С. 21–23; Георгиев В. Тракийский язык. – София, 1957. – С. 65–70; Дуриданов И. Езикът на траките. – София, 1976. – С. 126–127.
- ⁴⁷ Полібій і Стефан Візантійський подавали таку назву етрусського міста: «Κυρτώνιον» (Киртоній) (Polyb., III, 82, 9; Steph. Byz., s. v. Κυρτώνιος). Сам Діонісій Галікарнаський теж одного разу назвав місто вірно ἡ Κορθωνία (I, 26, 2). Загалом він цитував «пеласгійську» версію походження тирренів (етрусків) Гелланіка Лесбоського про пеласгійського царя на ім'я Νάνας, під час правління якого пеласги були вигнані афінянами, перепливли Адріатику і через дельту річки Пад (нині По) потрапили до міста «Κρότονα» (Кротони), де й оселилися (Hell., FGrH. 4. fr. 484 = Dion. Hal., Ant. Rom., I, 28, 3).
- ⁴⁸ Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 11; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 27; Маяк И. Л. «Римские древности» Дионисия Галикарнасского как исторический источник // Дионисий Галикарнасский. Римские древности. – М., 2005. – Т. 3. – С. 258.
- ⁴⁹ Ще повідомлення, де пеласги змішуються з тирсенами (тирренами) (Ap. Rhod., IV, 1760; Myrs., frg. 2-3. FHG IV = Dion. Hal., Ant. Rom., I, 28, 3; Strab., V, 2, 4, С. 221; Hesych., p. 1296 π).
- ⁵⁰ Brandenstein W. Tyrrhener // RE. – 1948 – 2 A. – Bd. 7/14. – Sp. 1919–1936; de Simone C. La Nuova Iscrizione 'Tirsenica' di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali // Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies. – 2011. – № 3. – P. 3.
- ⁵¹ Мабуть, варто сюди додати гідроніми на Криті, у Фессалії і Карії Ληθαίος, міфічну річку підземного царства Λήθη, міфічну гору в Італії у Лікофрона Ληθαίωρος (Licorhgr., Alex., 703), етрусський теонім Ievam у написах із Капуї і Пьяченци (TLE, № 2; 719). Див. з літературою: Янко А. Л. Раби в Етрурії у VIII – III ст. до н.е. // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – «Історія». – 2009. – № 825. – С. 81–82; поліс Лете у Мігдонії на північ від Халкідіки, де карбувалися монети з легендою ΛΕΤΑΙΟΝ, див.: Plin. N. H., IV, 36; Psoma S. The "Lete" Coinage Reconsidered // Agoranomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll. – New York, 2006. – P. 61, 79; поліс на Криті Λατώ, див.: Пендлбери Дж. Археология Крита. – М., 1950. – С. 342–344.
- ⁵² Немировский А. И. Этруски... – С. 27–28.
- ⁵³ Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья... – С. 142, 146; Немировский А. И. Этруски... – С. 30–32; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 7; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков... – С. 39; Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. – М., 1990. – С. 123–124; Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания... – С. 16–17; Сафронов А. В. Греческая традиция о пеласгах и тирсенах в Анатолии и ее египетские соответствия // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIX. Материалы чтений памяти И. М. Тронского. – СПб., 2015. – С. 803–808.
- ⁵⁴ Medinet Habu / Ed. C. F. Nims. – Vol. VIII: The Eastern High Gate with translations of texts by the epigraphic survey. – Chicago, 1970. – Pl. 600 A, B.
- ⁵⁵ Breasted J. H. Ancient records of Egypt. – Chicago, 1906. – Vol. IV. – P. 68, 75–76.

- ⁵⁶ Бадж Э. А. У. Египет во времена Рамсеса Великого. – М., 2010. – С. 84, 121.
- ⁵⁷ Путешествие Унуамона // Сказки и повести Древнего Египта / пер. И. Г. Лившица. – Л., 1979. – С. 129, 271.
- ⁵⁸ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. – Ереван, 1968. – С. 102; Кац Т. П. Нурагическая Сардиния и «морские народы» // АМА. – Вып. 6. – Саратов, 1986. – С. 38–39; Nibbi A. The Sea peoples and Egypt. – Park Ridge (New Jersey), 1975. – P. 3–9; 46, 116; 112–116.
- ⁵⁹ Сафронов А. В. Новые данные о миграциях «народов моря» // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2012. – № 5. – С. 43; Emanuel J. P. King Taita and his «Palistin»: Philistine State or Neo-Hittite Kingdom? // Antiquo Oriente. – 2015. – Vol. 13. – P. 13–14.
- ⁶⁰ Tykot R. Sea Peoples in Etruria? Italian Contacts with the Eastern Mediterranean in the Late Bronze Age // Etruscan Studies. – 1994. – Vol. 1. – P. 75–76.
- ⁶¹ Грэхэм А.-Дж. Колониальная экспансия Греции... – С. 125; Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура. – М., 2006. – С. 24; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 135; Шубин В. И. Питекусса: к вопросу о первоначальном характере колонии // Вестник Поморского университета. – Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2009. – № 6. – С. 39–41; Шубин В. И. Ранние эвбейские колонии в Италии // Вестник СПбГУ. – Серия 2. История. – 2010. – Вып. 2. – С. 45; Camporeale G. Miniere e metalli alle origini dell'Etruria storica: la fase «villanoviana» // Gli Etruschi / [ed. M. Pallottino]. – Milano, 1998. – P. 31; Graham A. J. The colonial expansion of Greece... – P. 103; Stoddart S. Divergent trajectories in Central Italy 1200–500 BC. // Centre and periphery: comparative studies in archaeology / [ed. T. C. Champion]. – L., 1989. – P. 97.
- ⁶² Макнамара Э. Этруски... – С. 176; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 361; Робер Ж.-Н. Этруски... – С. 217; Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков... – С. 21; Харсекин А. И. Этрусская эпиграфика и этрусский язык... – С. 40; Bonfante G., Bonfante L. Etruscan language... – С. 14, 49, 52, 55; Stoddart S. Historical dictionary... – P. 11, 218; проте пор.: Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей: в 2 т. – Т. 1. – Харків, 2014. – С. 540.
- ⁶³ Colonna G. Gli Etruschi nel Tirreno Meridionale: tra Mitistoria, Storia e Archeologia // Etruscan Studies. – 2002. – Vol. 9. – P. 197–199; D'Agostino B. Grecs et «indigènes» sur la côte tyrrhénienne au VIIe siècle: la transmission des idéologies entre élites sociales // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1977. – Vol. 32. – № 1. – P. 11–14.

Список сокращений

АМА	Античный мир и археология	Саратов
ВДИ	Вестник древней истории	Москва
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения	Санкт-Петербург
КИДМ	Кембриджская история древнего мира	Москва
СИЭ	Советская историческая энциклопедия. – Т. 1–16, 1961–1976	Москва
САН ²	The Cambridge Ancient History. – 2nd edition– Vol. 1–, 1970–2000	Cambridge
CIE	Corpus inscriptionum Etruscarum. – Vol. 1–, 1893–	Lipsiae
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum. – Vol. 1–, 1862–	Berolini
FHG	Fragmenta historicorum Graecorum / Ed. C. Müller. – Vol. 1–5, 1841-1873	Parisiis
FGrH	Die Fragmente der griechischen Historiker / Hrsg. F. Jacoby. – Teilen 1–6, 1923–1958	Berlin, Leiden
IGSSG	Johnston A. W., Pandolfini Angeletti M. Le iscrizioni. Gravisca. Scavi nel santuario greco, 2000	Bari
ILS	Inscriptiones Latinae selectae / Ed. H. Dessau. – Vol. 1–2, 1892–1906	Berlin

RE	Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft / Hrsg. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler. – Neue Bearbeitung, 1894–1972	Stuttgart
REE	Rivista di Epigrafia Etrusca (negli Studi Etruschi)	Firenze
RRC	Roman Republican Coins in the British Museum	London
SE	Studi Etruschi	Firenze
ThLE	Thesaurus Linguae Etruscae. – Vol. 1–, 1978–	Roma
TLE	Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, 1968	Firenze

*В статье рассмотрены этрусские имена и социально-политические термины с основой spur- и сделана попытка определить этимологию и семантику этих слов для более лучшего понимания этногенеза этрусков и взаимовлияния их с фракийцами, лидийцами, греками и римлянами. Выявлено, что этрусский термин *spura, комбинаторно определенный как обозначение города, был древним индоевропейским заимствованием в неиндоевропейском языке этрусков и имел первоначальное значение «семя, посев, год, род, племя, женское потомство, поколение», что наложило свой отпечаток на обозначение городской общины и гражданства у этрусков и обозначение незаконнорожденных детей у римлян.*

Ключевые слова: этрусски, пеласги, греки, римляне, фракийцы, лидийцы, дешифровка

*The article considers Etruscan names and social-political terms with the word stem of spur- and represents a trial to define etymology and semantics of these words in order to better understand Etruscan ethnogenesis and reciprocal influence in Etruscans, Thracians, Lydians, Greeks and Romans. It has been found that Etruscan term *spura, which was defined as town by combinatory method, was an ancient Indo-European loanword in non-Indo-European Etruscan language and had initial meaning «seed, crop, year, line, tribe, female offspring, generation» that affected designation of urban community and citizenship in Etruscans and designation of bastards in Romans.*

Keywords: Etruscans, Pelasgians, Greeks, Romans, Thracians, Lydians, deciphering.

Янко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Andrew Yanko. Etruscan terms with the word stem of spur- in the Mediterranean context.